

АСАБЛІВАСЦІ ВЫКАРЫСТАННЯ ІНФАРМАНТАМІ ФРЫКАТЫЎНАГА [Г] VS. ВЫБУХНОГА [Г] У РОЗНЫХ КАМУНІКАТЫЎНЫХ СІТУАЦЫЯХ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЗАПІСАЎ У Г. П. ХОЦІМСКУ)

Н. В. Яненка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
вул. К. Маркса, 31, 220030, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь,
natallia.janienka@gmail.com*

Асвятляецца адзін з аспектаў аналізу вуснага гетэрагеннага маўлення членаў адной сям'і і іх сяброў (інфарманты – жыхары г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці). Разглядаецца выкарыстанне моўцамі фрыкатыўнага [г] vs. выбухнога [г] у розных камунікатыўных сітуацыях – падчас сямейных размоў і ў рамках неафіцыйных размоў з калегамі на працоўных месцах. Аналіз маўленчых паводзін інфармантаў, праведзены з прымяненнем варыяцыянісцкай парадыгмы, сведчыць пра стылістычна абумоўленае выкарыстанне імі выбухнога [г] і нейтральнае – фрыкатыўнага [г]. Выяўленыя заканамернасці пацвярджаюць агульную тэндэнцыю ва ўжыванні інфармантамі «ўмоўна беларускіх», «мясцовых» і «ўмоўна рускіх» варыянтаў пераменных розных моўных узроўняў.

Ключавыя словы: вуснае гетэрагеннае маўленне; моўнае вар'іраванне; фанетычная варыянтнасць; варыяцыянісцкая сацыялінгвістыка; стылістычны фактар; знешнія аспекты камунікацыі; прагматычныя ўстаноўкі моўцаў.

Наша даследаванне прысвечана аналізу вуснага маўлення членаў адной сям'і і іх блізкіх сяброў (12 чалавек, усе – жыхары г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці). Разглядаецца маўленне інфармантаў у камунікатыўных сітуацыях двух тыпаў: падчас бытавых сямейных размоў і ў рамках нязмушаных размоў з калегамі на працоўных месцах.

Матэрыял уяўляе сабой вуснае маўленне жыхароў невялікага беларускага горада, якое бытуе ў неафіцыйных сферах і ўтварылася ў выніку «накладання» на пачаткова дыялектную (хоцімскую) аснову элементаў літаратурных рускай (у большай ступені) і беларускай (у меншай ступені) моў. Доля наяўнасці тых або іншых элементаў у маўленні мясцовых жыхароў моцна вар'іруе ў залежнасці ад іх узросту, адукацыі, сферы дзейнасці, а таксама ад канкрэтных умоў камунікацыі, такіх як склад суразмоўцаў, характар і тэма размовы, тыя ці іншыя задачы маўлення.

Працуючы ў рамках варыяцыянісцкай парадыгмы [2], маўленне інфармантаў мы разглядаем як адну мову, у аснове якой ляжыць мясцовая гаворка, з выразнай прысутнасцю моўных элементаў, якія адрозніваюцца ад хоцімскай гаворкі і ўмоўна ацэньваюцца намі як «беларускія» або «рускія». У якасці крытэрыю размежавання варыянтаў намі выкарыстоўваецца не іх руская або беларуская атрыбуцыя, а моўная кваліфікацыя, набытая імі ў матэрыяле ў рамках асобных дыялогаў. Сапраўды беларускімі або рускімі

з'яўляюцца тыя элементы, якія пацвярджаюць, «даказваюць» сваю беларускасць або рускасць у канкрэтных актах маўлення праз выкарыстанне тых ці іншых стылістычных эфектаў, «рускай» або «беларускай» маркіраванасці, падразумяваных «руска-беларускіх» процістаўленняў. Насычэнне моўнага фрагмента варыянтамі той ці іншай разнавіднасці стварае эфект своеасаблівага «беларускага» або «рускага» стылю маўлення інфармантаў. Прычыны і характар пераключэння інфармантаў з аднаго стылю маўлення на іншы мы разглядаем падрабязна.

Намі прааналізавана выкарыстанне інфармантамі шасці фанетычных, чатырох марфалагічных і чатырох лексічных саліентных пераменных, на аснове якіх часцей за ўсё робяцца высновы аб беларускасці або рускасці маўлення ў рамках канкрэтных маўленчых актаў; тым самым гэтыя пераменныя выступаюць у якасці стылістычных сродкаў маўлення [3, с. 383–384].

Выбар інфармантамі фрыкатыўнага [г] або выбухнога [г] мае стылістычны характар, г. зн. абумоўлены дзеяннем знешніх фактараў камунікацыі.

1. Сямейныя запісы. У сямейнай частцы запісаў намі зафіксавана толькі 5 выпадкаў ужывання выбухнога [г], у той час як фрыкатыўны [г] сустракаецца 1729 разоў. На нашу думку, такая вялікая розніца ў лічбах можа быць растлумачана тым, што абсалютная большасць дыялогаў, адлюстраваных у сямейных запісах, перадае звычайныя, бытавыя размовы блізкіх людзей, у якіх выкарыстанне выбухнога [г] магло б ацэньвацца як недарэчнае.

Малая колькасць выпадкаў ужывання выбухнога [г] дазваляе паспрабаваць растлумачыць кожны з іх. Аналіз паказаў, што кожны выпадак ужывання гэтага гука не быў выпадковым, а абумоўлены мэтамі экспрэсіі, узбагачэння выразных сродкаў мовы.

1.1. Дыялог 43. Маці (інфармант А, жанчына, 41 год, настаўніца пачатковых класаў) збірае сумку для дачкі-студэнткі (інфармант N, дзяўчына, 19 гадоў) перад выездам апошняй у Мінск пасля знаходжання дома, прапаноўваючы ёй узяць з сабой розныя прадукты, у тым ліку ёгурт:

Так, Ната'ш, гл'адз'і' (43: 5; А)⁷.

Мо'жа, саб'е' ваз'м'е'ш (43: 6; А). <...>

Йогу'рт! (43: 10; N)

Во-йта п'ачэ'н'н'а! (43: 11; N)

І п'ачэ'н'н'а, і йогу'рт (43: 12; А).

Інфармант N чытае назву на пакеце з ёгуртам, выкарыстоўваючы экспрэсіўны варыянт з націскам на другім складзе. Такі варыянт магчымы ў

---

⁷ Тут і далей пасля ілюстрацый першая лічба абазначае нумар дыялогу ў нашым матэрыяле, другая – нумар выказвання, літара абазначае шыфр канкрэтнага інфарманта.

рускай літаратурнай мове (зафіксаваны ў нарматыўных слоўніках), але зусім не ўжываецца ў даследаваным рэгіёне. Інфармант таксама выкарыстоўвае выбухны гук [г] (выказванне 10). Услед за дачкой маці вымаўляе гэтыя слова з такім жа націскам, але з фрыкатыўным [г] (выказванне 12).

Слова з выбухным [г] было выкарыстана для экспрэсіі, бо гэтыя формы здалася маладому інфарманту N больш «цікавай», больш выразнай у параўнанні з формай з фрыкатыўным [г].

1.2. Дыялог 52. Размаўляюць маці (інфармант А) і яе калега па рабоце (інфармант L, жанчына, 38 гадоў, настаўніца пачатковых класаў). Узнікла тэма паклейкі шпалерамі кухні кватэры інфарманта L:

А мн'е там вс'іво' л'іш на'да тр'і тру'бк'і (52: 104; L).

На твайу' ку'хан'ку тр'і тру'бк'і? (52: 105; A)

Да (52: 106; L).

Ты што? (52: 107; A)

Пан'іма'іш, два ма'ла (52: 108; L).

Дв'е тру'бк'і ма'ла (52: 109; L).

Тр'і мно'га (52: 110; A).

Інфармант А зразумела, у чым справа (выказванне 110). Здалася б, абмеркаванне можна скончыць. Тым не менш інфармант L працягвае:

А тр'і мно'га (52: 111; L).

Н'і ры'ба н'і м'а'са так (52: 112; L).

І астайе'цца, што н'і ры'ба н'і м'а'са (52: 113; L).

Ну йа'сна (52: 114; A).

Інфармант А ў выказванні 114 паўторна пацвердзіла, што сітуацыя ёй зразумелая. Але інфармант L працягвае тэму:

Н'і тудо'й і н'і с'удо'й (52: 115; L).

У выказванні «Ні тудой і ні сюдой» інфармант L выкарыстоўвае наўмысную няправільнасць: замест стандартнай формы гэтага выразу (бел.: *ні туды ні сюды*; руск.: *ни туда ни сюда*) яна дае прастамоўную, у якой нязменныя ў стандартнай мове прыслоўі *туды/туда, сюды/сюда* скланяюцца, ставяцца ў творным склоне. Такія формы ў маўленчай практыцы ўспрымаюцца іранічна, з усмешкай.

Вот (52: 116; L).

Пайе'таму так'і'йе піраг'і' (52: 117; L).

Гульнію завяршае стылістычна яўна нізкая форма *пайе'таму* (замест *паэ'таму*). Гэты варыянт, як і іншыя папярэднія, ужыты для экспрэсіі, для гульні, ён больш «цікавы». На гэтым фоне і з'яўляецца выкарыстанне (у дадзеным выпадку экспрэсіўнага) гука [г]. Выраз *так'і'йе піраг'і'* можна разглядаць і як устаўку-цытату з рускай мовы (фразеалагізм *такія пірагі* не фіксуецца ў слоўніках беларускай мовы, хоць і сустракаецца ў Сеціве).

1.3. Дыялог 59. Інфармант L у прысутнасці мужа інфарманта A, сваёй сяброўкі, жартаўліва, падрабязна, з яскравымі размоўнымі выразамі расказвае пра тое, як яна хацела набыць сабе ўпадабаную парфуму. Для гэтага жанчына звярнулася да сваёй знаёмай, якая распаўсюджвала касметыку фірмы «Арыфлэйм», і заказала яе. Калі інфармант L атрымала жаданую парфуму, аказалася, што яна каштавала нашмат даражэй, чым чакала жанчына. Пачуўшы кошт, інфармант здзіўлена вымавіла *Мама дарага'йа!* з выкарыстаннем выбухнога [г]:

Йа гавар'у': ско'л'ка э'та шча'с'ц'а сто'іц'? (59: 39; L)

Іна' [адказвае]: *ц'і'л'і-ф'і'л'і* (59: 40; L).

Со'рак ты'с'іч (59: 41; L).

Йа гавар'у': ма'ма дарага'йа! (59: 42; L)

Фраза «Мама дарагая!» як выражэнне здзіўлення набыла асаблівую папулярнасць у вусных дыскурсах у 1970-я гг., пасля выхаду на экраны тэлевізійнага фільма «Людзі і манекены», створанага знакамітым савецкім комікам Аркадзіем Райкіным.

1.4. Дыялог 76. Інфарманты R (мужчына, 28 гадоў, муляр) і N размаўляюць пра школу, якую скончылі ў розны час:

Пато'м н'і зна'йу, како'й іро'н'ійі судз'бы' йа папа'ў ў клас атл'і'чн'ікаў (76: 84; R).

О! (76: 85; N)

Эта йа... (76: 86; R)

Да'жы кла'сний рукавадз'і'ц'іл', като'рый Кр'ів'і'цк'ій, сказа'ў: йа н'і зна'йу, как ты с'уда' папа'ў (76: 87; R).

Кр'ів'і'цк'ій был кла'сным рукавадз'і'ц'іл'ім? (76: 88; N)

Да (76: 89; R).

Н'і ф'іца' с'іб'е'! (76: 90; N)

Інфармант N, якой належыць рэпліка 90, здзівілася таму, што ў яе з суразмоўцам быў адзін і той жа настаўнік, нягледзячы на тое, што суразмоўца скончыў школу параўнальна даўно, а дзяўчына нядаўна. Акрамя таго, на фанетычнае афармленне выразу *ни фига себе* (з выбухным [г]) можа паўплываць сам яго характар – спецыфічны, экспрэсіўны, а таксама ўжытая форма займенніка – *сібе*, не *сабе*. Выраз выкарыстаны ў размове двух маладых інфармантаў з не вельмі вялікай розніцай ва ўзросце.

1.5. Дыялог 78. Удзельнічаюць тыя ж інфарманты – R і N. Інфармант N расказвае пра тое, што яна, студэнтка філалагічнага факультэта, чытае вельмі шмат кніг, сярод якіх часта сустракаюцца кнігі вялікага аб'ёму. У выказванні, якое змяшчае інфармацыю пра колькасць старонак, выкарыстаны выбухны [г]:

Мы насл'е'дн'ій раз ч'іта'л'і праіз'в'ідз'е'н'іе (78: 155; N).

Пра'ўда, на камп'у'тыр'і (78: 156; N).

А ідзе-та ты'с'ічу шыссо'т стран'і'ц (78: 157; N).

Ужываючы слова з гэтым гукам, дзяўчына хацела ўжо ў пачатку выказвання надаць яшчэ большую вагу інфармацыі, якую яно змяшчае. На выкарыстанне інфармантам выбухнога [г] магла паўплываць і тэма размовы – горад, вучоба, а таксама мова твора, пра які ідзе гаворка.

2. Службовыя запісы. У рамках нязмушанай камунікацыі з калегамі на працоўных месцах інфарманты 7 разоў ужываюць выбухны [г], у той час як фрыкатыўны [г] сустракаецца 487 разоў. Разгледзім выпадкі выкарыстання выбухнога [г].

2.1. Дыялог 82. Настаўніцы, знаходзячыся ў класе без вучняў, размаўляюць пра дзяжурства на дыскатэцы, якое яны павінны перыядычна адбываць. Прамаўляюць інфарманты А, L і іх калега Н2 (жанчына, 41 год, настаўніца пачатковых класаў):

Ты на дз'іскац'е'к'і н'і дз'іж'у'р'іла? (82: 305; А)

А м'ан'е' н'і паста'в'іл'і (82: 306; L).

А как-та ц'іб'а' так? (82: 307; А)

Їа н'і зажыц'а'ла (82: 308; L).

Н'ічыво' с'іб'е'! (82: 309; А)

Мы вун с Ната'л'ійі Іва'най вм'е'с'ц'і зажыц'а'л'і (82: 310; А).

Зна'іш, іак бы'ла... (82: 311; А)

Зажыц'а'ц'іл'на (82: 312; Н2).

Да, зажыц'а'ц'іл'на (82: 313; А).

Інфармант L у выказванні 308 ужыла моладзевыя слова «зажыгала» з выбухным [г] для таго, каб падкрэсліць асаблівыя, прыемныя ўражанні, якія можа выклікаць дыскатэка, пра якую ідзе гаворка. Гэту форму падхапіла інфармант А ў выказванні 310. Інфармант Н2 у выказванні 312 ужыла аднакаранёвае слова з выбухным [г], якое за ёй паўтарыла інфармант А ў выказванні 313. Такім чынам, «гуляючы» з аднакаранёвымі словамі з выбухным [г], жанчыны перадаюць свае адносіны да падзеі – тэмы гаворкі і магчымыя эмоцыі, якія яна можа выклікаць.

2.2. Працяг дыялогу 82. Інфарманты А, L і Н2 размаўляюць пра тое, што працаўнікі бюджэтных арганізацый павінны здаць старое адзенне. Прамаўляе інфармант L:

Ўчыра' спра'шывайу у Канстанц'і'наўны (82: 474; L).

Гавар'у': Канстанц'і'наўна, вы зда'л'і тр'а'пк'і? (82: 475; L)

Да, ч'іты'р'і к'іц'лац'ра'ма [адказвае Канстанцінаўна] (82: 476; L).

Їа гавар'у': зачэ'м сто'л'ка? (82: 477; L)

Ну два пал'то' здала' і там іш'ч'о' э'тат (82: 478; L).

Їа гавар'у': н'і магла' падз'ал'і'цца па-бра'цк'і (82: 479; L).

Інфармант перадае сітуацыю, у якой яна пыталася ў сваёй калегі, ці здала тая адзенне. Звяртае на сябе ўвагу, што падчас цытавання слоў калегі (выказванне 476) маўленне інфарманта мае выразна русіфікаваны характар: у ім выкарыстоўваецца (двойчы) выбухны [г], мяккі [ч']. Выказванні, якія належаць непасрэдна інфарманту L, маюць больш мясцовы характар. Русіфікаваны характар цытаваных выказаў неабавязкова азначае імкненне жанчыны дакладна перадаць характар маўлення суразмоўцы, які, верагодна, быў змешаным. Змест паведамлення, інтанацыя, з якой было вымаўлена выказванне, а таксама паўтор гука [г] у слове «кілаграм» (які сведчыць пра жаданне жанчыны «пакрыўляць» суразмоўцу) указваюць на адмоўнае стаўленне інфарманта да жанчыны (прынамсі ў той сітуацыі, калі апошняя, на думку інфарманта, здала зашмат адзення і тым самым вылучылася на фоне астатніх). У гэтым выпадку можам казаць пра «адмоўнае цытаванне» (выкарыстанне рускай мовы падчас цытавання чалавека, звычайнае маўленне якога з'яўляецца змешаным).

2.3. Дыялог 97. Інфармант А расказвае пра тое, што пасля змены Беларускай чыгункай раскладу цягнікоў і ўвядзення новых экспрэс-вагонаў дабрацца ад Хоцімска да Мінска і назад стала значна складаней:

Майа' Ната'шка куп'і'ла б'іл'е'т на с'іво'дн'а (97: 186; А).

С М'і'нска п'ац'... (97: 187; А)

Тр'і с'імна'ццыц', так, пр'ібыва'йт ў Маг'іл'о'ў (97: 188; А).

А с Маг'іл'о'ва ідз'о'т э'тат экспрэ'с-ваг'о'н (97: 189; А).

А на н'іво' б'іл'е'таў ужы' н'е'ту (97: 190; А).

Так харашо', што мы ўчыра' пазван'і'л'і (97: 191; А).

Во, ц'іп'е'р' іна' йе'дз'іц' на Гро'дн'інскам (97: 192; А).

Да Маг'іл'о'ва като'рый хо'дз'іт ц'іп'е'р' то'л'ка (97: 193; А).

Нягледзячы на тое што ўсе выказванні датычацца гарадской тэматыкі, выбухны [г] быў выкарыстаны інфармантам толькі ў слове «экспрэс-вагон» (параўн. выкарыстанне фрыкатыўнага [г] у формах *Маг'іл'о'ў*, *Гро'дн'інскам*). Выбухны [г] быў ужыты інфармантам для таго, каб паказаць, што новаўвядзенні, зробленыя «чужымі, гарадскімі» службамі, не ўлічваюць пажаданняў «простых, вясковых» людзей і выклікаюць нязручнасці. Такім чынам жанчына хацела перадаць пэўнае жаданне адмежавацца ад прадстаўнікоў гэтых службаў.

Асаблівасці выкарыстання фрыкатыўнага [г] vs. выбухнога [г] хоцімскімі інфармантамі ў рамках сямейных размоў і падчас неформальнай камунікацыі з калегамі на працоўных месцах дазваляюць казаць пра стылістычна абумоўленае ўжыванне імі выбухнога [г] у абедзвюх сітуацыях. Так, выкарыстанне інфармантамі выбухнога [г] у сямейных запісах абумоўлена экспрэсіўнасцю іх маўлення, жаданнем зрабіць яго больш выразным, а таксама перадаць здзіўленне. У службовых запісах ужыванне выбухнога [г] сведчыць пра імкненне інфармантаў выразіць адмоўнае

стаўленне да падзей ці асоб, пра якіх вядзецца гаворка, або падкрэсліць цікавы змест інфармацыі. Уплыў сітуацыі камунікацыі на маўленне інфармантаў не адзначаецца – галоўнымі фактарамі, якія абумоўліваюць характар маўлення ўдзельнікаў даследавання, з’яўляюцца іх прагматычныя ўстаноўкі і знешнія аспекты канкрэтнага маўленчага акта. Атрыманыя вынікі пацвярджаюць агульную тэндэнцыю ў выкарыстанні хоцімскімі інфармантамі пераменных розных моўных узроўняў [1].

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Яненка Н. В. Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) [Электронны рэсурс] : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Беларус. дзярж. ун-т. Мінск, 2018. 27 с. URL: <http://vak.gov.by/sites/default/files/2018-08/Яненка%20аўтарэферат.pdf> (дата звароту: 21.10.2020).

2. Яненка Н. В. Да пытання вывучэння неафіцыйнага беларускага гарадскога маўлення ў рамках варыяцыйнісцкай парадэгмы // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. 2015. № 3. С. 66–70.

3. Яненка Н. Вариативность городской белорусско-русской речи (на материале записей в г. п. Хотимске) [Электронный ресурс] // Антропол. форум. 2013. № 18. С. 381–392. URL: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/yanenko.pdf> (дата обращения: 21.10.2020).

ДАПАЎНЕННЕ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ (КАНСТРУКЦЫІ З РОДНЫМ СКЛОНАМ)

Э. В. Ярмоленка

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі,
вул. Сурганава, д. 1, корп. 2, 220072, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь,
elvira-yar@yandex.by*

У дадзеным паведамленні, якое падрыхтавана ў рамках планавай тэмы аддзела гісторыі беларускай мовы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, працягваецца асветленне актуальных праблем гістарычнага сінтаксісу беларускай мовы. Мэта паведамлення – паказаць функцыянаванне дапаўненняў, выражаных формамі роднага склону, помніках старабеларускай пісьменнасці розных жанраў.

Разглядаюцца дапаўненні, выражаныя формамі роднага склону, пры дзеяслове (засяроджваецца ўвага на родным часткі, родным аб’екта, родным суб’екта, родным аб’ятыўным), назоўніку (адзначаецца родны аб’екта, родны часткі, родны суб’екта), прыметніку (вылучаюцца канструкцыі, якія перадаюць адносіны аб’ектныя, камплетыўныя, параўнання), прыслоўі (указаны канструкцыі, якія перадаюць адносіны аб’ектныя і прыпадабнення). Пры назоўніках і прыслоўях зафіксаваны родны меры і колькасці, пры іменных часцінах мовы – родны вылучальны. Праведзены агляд засведчыў, што дапаўненні, выражаныя формамі роднага склону (без прыназоўнікаў і з прыназоўнікамі), шырока ўжываліся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове пры